

L'impossible recuperació material i social: la postguerra espanyola, 1939-1948

Ramon Arnabat Mata
UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI – ISOCAC

Presentació

La destrucció de la guerra civil espanyola (1936-1939) i la victòria militar franquista impossibilitaren qualsevol recuperació digna d'aquest nom durant les dues dècades següents. En aquesta text ens centrem en dos aspectes: el social i el material, en un espai: Catalunya, i un temps: 1939-1959. El nostre objectiu és mesurar el grau de destrucció material, centrant-nos en els habitatges, i el grau de destrucció social (individual i col·lectiva) de la guerra, establir les causes d'aquesta destrucció i analitzar les mesures franquistes o l'absència d'aquestes per a reconstruir el país després de la guerra. Fonamentem la nostra recerca i la nostra reflexió històrica en documentació d'arxiu i en bibliografia específica i el que plantegem son noves vies de recerca interdisciplinàries que s'obren a partir d'aquest enfocament.

La nostra primera hipòtesi és que, almenys a Catalunya, la principal causa de les destruccions materials (molt més elevades del que s'han vingut dient) van ser l'acció de l'exèrcit franquista i dels seus aliats. I, més concretament, els bombardeigs aeris de l'anomenada aviació Hispania, de la Legió Còndor alemanya i de l'Aviazione Legionària italiana, que seguiren l'estratègia de la guerra aèria en el marc de la guerra total (Arnabat, 2018a). I la segona hipòtesi és que la política repressiva i la mentalitat contrarevolucionària del franquisme impossibilità cap tipus de recuperació social i material durant mes de dues dècades.

Els franquistes van plantejar la guerra civil espanyola com una guerra de destrucció material, humana i simbòlica de la República i el seu objectiu no fou vèncer la guerra, sinó exterminar a l'*enemic*. La dictadura franquista, continuadora de l'estratègia de guerra, es va fonamentar en la distinció entre *vencedors* (*adictos*) que mereixien el premi i el reconeixement, i *vençuts* (*indiferentes* i *desafectos*) que mereixien el càstig i la humiliació. A l'Espanya de la llarga postguerra (1939-1959) fou impossible la reconstrucció del país perquè entre els dirigents franquistes no hi havia cap voluntat de reparar, restaurar i recuperar allò que s'havia perdut a causa de la destrucció de la guerra. La reconstrucció material del conjunt del país no fou mai un objectiu prioritari de la dictadura i molt menys ho va ser la reconstrucció humana i social, malgrat els discursos de les autoritats franquistes.¹

L'objectiu del *Nuevo Estado* era fer un nou país, eliminant aquells elements humans, materials i culturals considerats *perjudicials*, d'acord, no només amb la ideologia feixista, sinó amb la tradició ultraconservadora i reaccionària del país (Arnabat, 2018b). La política desenvolupada pel *Nuevo Estado* es fonamentà en el desig dels *vencedors* d'*eliminar, exterminar, extirpar, fer desaparèixer, depurar, purificar, expurgar* als *vençuts*, mitjançant la repressió. Així, doncs, les principals dificultats per a la reconstrucció del país, tant des del punt de vista econòmic i material, com humà i social, van provenir més del règim dictatorial i de la seva política repressiva i autàrquica, que de la pròpia guerra civil espanyola (Arnabat, 2015). Ho demostra el fet que els països europeus que van viure la Segona Guerra Mundial, molt més destructora i duradora que la GCE, es van recuperar econòmicament en menys de deu anys; mentre que Espanya va trigar més de vint en aconseguir-ho (Barciela, 2003; Fontana, 2011, De Riquer, 2010).

La repressió fou l'eix modular del règim franquista

La dictadura franquista, el *Nuevo Estado*, l'*España de Franco*, va néixer d'un cop d'estat militar contra el règim democràtic republicà legalment establert i es va configurar i articular al llarg d'una cruenta guerra civil que finalitzà amb la seva victòria militar. El final de la guerra, però, no comportà el restabliment de la pau. Al contrari, Franco i els seus col·laboradors decidiren que la guerra contra la República continuaria per altres mitjans. S'inicià així una nova guerra econòmica, social, cultural i política basada en la revenja dels *vencedors* contra els *vençuts*. Acabada la guerra, el franquisme, com assenyala Paul Preston (2011, 615-669) seguí *invertint en terror*, tal i com havia fet des del seu inici.

El franquisme, tant durant la guerra civil, com en la postguerra, es va plantejar reprimir durament als elements republicans i estendre la por a la resta de la societat. Tan important era eliminar físicament a l'*enemic*, com atemorir i humiliar a la població vençuda que sobrevivia perquè

1. Vegeu, per exemple, els textos publicats a la revista *Reconstrucción* editada per la Dirección General de Regiones Devastadas y Reparacions del Ministerio de la Gobernación, entre 1940 i 1953 (120 números). El seu objectiu, segons deia al primer número, era: «dar a conocer, con la precisión de la realidad, la importancia de los daños sufridos en nuestra guerra de liberación, mostrando, paso a paso, la reconstrucción de los mismos.»

assumís el seu lloc en el *Nuevo Estado* (Fontana, 1986; Mir, 2000 i 2001; Casanovas, 2002; Vega Sombria, 2011). Per a això, el règim franquista va crear una espessa xarxa repressiva que va abastar tots els camps possibles: el polític, l'econòmic, el social, el cultural, l'ideològic, ..., convertint-se en un instrument de dominació, d'humiliació i de consens forçat. Serveixi de mostra que el Servei d'Informació i Investigació de la Falange va arribar a acumular informació sobre antecedents polítics de 2.962.853 persones, un 10% de la població espanyola l'any 1955 (Ortiz Heras: 2013, 15). L'ample abast de la repressió franquista fou possible per l'amplia estructura repressiva desplegada i per la col·laboració de l'Església Catòlica i dels sectors reaccionaris de la societat espanyola. D'aquells que es consideraven *vencedores* i que, mitjançant l'odi, la delació i la revenja portaren a milers i milers de persones *vençudes* al món concentracionari o a l'exili.

De fet, la repressió franquista, a més de política i cultural, va ser, sobretot, social, de classe, es a dir, dirigida contra les classes populars del camp i de la ciutat. La repressió no s'aturà en l'espai concentracionari, de manera que els pobles i les ciutats es van convertir en espais de repressió. D'una repressió social i quotidiana sobre aquells *vençuts* no empresonats i de la qual en desconeixem molts aspectes i que va fer que algunes famílies desapareixessin per sempre dels pobles i ciutats on havien viscut durant generacions. Afegim que la política autàrquica del primer franquisme, més enllà del seu complet fracàs econòmic, va ser un element complementari de la repressió i va impedir qualsevol reconstrucció social del país (Richards, 1999; Ribas, 1978).

La repressió era consubstancial al *Nuevo Estado* ja que garantitzava l'eliminació de l'entramat social republicà i impedia qualsevol resistència, tal i com defensaven els generals Emilio Mola i Gonzalo Queipo de Llano, pels quals *el movimiento nacional* era un «movimiento depurador del pueblo español, y su objetivo era limpiarlo de todos aquellos que habían hecho posible los avances democratizadores de la Segunda República» (Espinosa, 2000; Fontana, 2003). O com declarava un dels oficials de premsa de Franco, Gonzalo de Aguilera, terratinent absentista, capità de l'exèrcit i dissetè comte d'Alba i Yeltes: «tenemos que matar, matar y matar, ¿sabe usted? [...]. Nuestro programa consiste [...] en exterminar un tercio de la población masculina de España. Con eso se limpiaría el país y nos libraríamos del proletariado. Además, también es conveniente desde el punto de vista económico. No volverá a haber desempleo en España, ¿se da cuenta?» (Richards: 1999, 49-50).

Les xifres de les víctimes de la repressió franquista, encara no definitives, a les quals ha arribat la investigació històrica són les següents: unes 150.000 persones van ser executades pel franquisme entre 1936 i 1945, el 0,6% de la població i el 2,4% de la població masculina adulta: 125.000 durant la guerra i 25.000 durant els primers anys de la dictadura (Santos Julià, 1999; Preston: 2011, 811-823). Entre elles, hi ha unes 42.000 víctimes desaparegudes, com a resultat d'execucions il·legals, repartides en 2.382 fosses documentades, de les quals tan sols se n'han obert unes 400, la majoria a iniciativa de familiars i associacions de memòria (Solé, 2018). Segons l'informe de les Nacions Unides sobre Espanya (De Greif, 2014), a l'Estat Espanyol hi ha més de 114.000 desapareguts i és «el segon país del món, després Cambodja, amb major nombre de persones víctimes

de desaparicions forçades les restes no han estat recuperats ni identificats.» Díficilment es pot reconstruir socialment un país així!

Per a calcular el veritable cost humà de la repressió franquista hem de considerar totes les persones afectades directament pel sistema repressiu durant els primers anys del franquisme (1938-1948): les, aproximadament, 100.000 persones que estaven tancades en les diverses variants del sistema concentracionari franquista, les 60.000 que es van exiliar de forma permanent; les gairebé 18.000 mestres i funcionaris depurats; i les 3.000 mares a les quals els van robar els seus fills. En total, doncs, Catalunya que ja havia perdut uns 50.500 persones durant la guerra, va veure com unes 175.000 persones eren carn de canó de la repressió franquista. El que significa que un 6,3% de la població i un 25% de les famílies catalanes van ser tocades per la repressió franquista (Arnabat, 2013a, 2013b; Arnabat i Agramunt, 2019).

Repressió treballs forçats

El règim franquista aviat es va adonar que mantenir tanta població activa fora del sistema productiu a causa de la repressió era una ruïna econòmica. Per això, i seguint una política penitenciària iniciada el 1937 i fonamentada en la redempció de les penes pel treball forçat, va posar en marxa primer, els Batallons de Treballadors de presoners de guerra (BdT), uns 220 amb uns 100.000 homes, entre 1937 i 1940. Posteriorment es crearen els Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors (BDdST), amb prop de 49.000 joves que havien de fer el servei militar i els Batallons Disciplinaris de Treballadors (BDdT) amb penats pels tribunals militars i civils, tots dos entre 1940 i 1942. A finals de 1942 s'instaurà la redempció de penes per treball: un dia menys de pena per cada dos de treball (dins i/o a fora de la presó —Destacaments Penals i Colònies Penitenciàries). I, finalment, els Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors Penats (BDdSTP), entre 1942 i 1948 (Rodrigo, 2005 i 2006; Gómez, 2007; Hernández de Miguel, 2019). Aquesta és la baula que connecta la repressió franquista amb la mal anomenada *reconstrucción nacional*.

Aquests batallons es van dedicar a enfortir la defensa de la frontera pirinenca contra una possible invasió aliada, a reconstruir ponts, carreteres i línies ferroviàries i altres treballs específics, com la recuperació de materials de guerra, reconstrucció d'esglésies, aeroports, castells i altres edificis singulars (Acosta i altres, 2004; Dueñas, 2007 i 2013; Clara, 2007).² Es tractava d'aprofitar gratuïtament la mà d'obra concentracionària per reconstruir la part del país que els interessava i, alhora, castigar els *culpables* fent-los reparar allò que suposadament havien destruït. És a dir, el treball forçat estalviava diners a l'estat franquista i, alhora, castigava als que s'hi havien resistit. Tot i que, almenys a Catalunya, la major part de la destrucció d'infraestructures i d'edificis es devia als bombardejos feixistes sobre les ciutats republicanes, sistemàticament ocultats pel règim.

2. La informació referida a Catalunya a l'Archivo Intermedio. 3^a Subinspección General (Pirenaica) del Ejército de Tierra. Fons Capitanía General IV Región Militar, servat a la caserna del Bruc de Barcelona.

Al final de la guerra, l'1 d'abril de 1939, hi havia uns 450.000 presoners republicans i aquest mateix any hi havia 92.781 treballadors forçats (soldats, presoners i penats) arreu d'Espanya. L'any 1940 n'hi havia 155.781 i, a partir d'aquí, el nombre anà baixant fins els 70.000 els anys 1941 i 1942 i els 30.000 els anys 1943, 1944 i 1945 (Barriuso, 2002; Gálvez, 2006; Beaumont i Mendiola, 2004).

Els soldats i presoners treballadors cobraven el mateix sou que un soldat: 1,90 pessetes per dia, destinant-se 1.65 a la manutenció i restant tant sols 25 cèntims de *sobras*, és a dir, per a benefici exclusiu del presoner. Cal recordar que els salaris dels treballadors menys qualificats se situaven entre les 8 i les 10 pessetes diàries, i els dels qualificats entre 12 i 18 i que eren del tot insuficients per assolir els mínims nivells de vida (Carreras i Tafunell: 2005, 1.220-1.224). L'estat franquista va estalviar-se milions de pessetes amb els treballs forçats de milers de presoners i soldats. Treballs que mai van ser recompensats (Mendiola i Beaumont, 2006; Mendiola, 2012 i 2013; Sola, 2014).

La guerra (morts i mobilitzats), però, sobretot, la repressió franquista (exili i sistema concentracionari), van comportar una important pèrdua de mà d'obra en general i de la qualificada en particular. I van ser des treballadors forçats els que van carregar materialment i econòmicament amb bona part del cost de la *reconstrucción nacional* pública i privada, tal i com assenyala l'historiador José Luís Gutiérrez Molina (2014, 49): «Una sistemática y gigantesca explotación que, según las evaluaciones más conservadoras, proporcionaron beneficios de al menos 800 millones de euros que engrosaron las cuentas, unas más públicas que otras, de instituciones franquistas, jefes del régimen y empresas privadas que, en algunos casos, debieron su espectacular despegue a esta contribución de sangre.»

La destrucció durant la guerra

Els anys vint i trenta del segle XX els avanços de l'aeronàutica, en general, i de la militar, en particular, van afavorir la convergència de la teoria de la guerra total i la de la guerra aèria. La fabricació de grans avions bombarders que podien transportar grans cargues de bombes, a llargues distàncies i en un temps relativament curt, possibilitava els bombardejos estratègics. I això va permetre als estrategues militars qüestionar-se la divisió tradicional en els conflictes bèl·lics entre el front o camp de batalla i la rereguarda. A partir d'aquest moment, quan un país entrés en guerra, havia de ser conscient que el conflicte armat implicaria que tot el seu territori esdevingués camp de batalla, perquè tant la seva població, com la seva economia, esdevindrien objectius militars dels seus enemics. Des de la perspectiva de la guerra total era perfectament raonable atacar la població civil i col·lapsar l'economia de la rereguarda enemiga (Pape, 1996; Patterson, 2008; Tomás, Arnabat, Irazabal, 2018).

La destrucció material durant la guerra civil, especialment en aquells pobles, viles i ciutats situades als fronts o a prop dels fronts, com en el cas de molts municipis ebrencs o segrencs va ser enorme. Però, una de les causes més importants de la destrucció material (habitatges, fàbriques, comunicacions, estacions ferroviàries i ports, centrals elèctriques, ...) foren els bombardeigs feixistes sobre ciutats republicanes de la rereguarda. Ja que fou durant la guerra civil espanyola (1936-1939) i la segona guerra xino-japonesa (1937-1945), quan s'aplicaren per primera vegada de forma sistemàtica les noves estratègies bèl·liques i es normalitzaren els atacs aeris contra objectius situats a les ciutats de la rereguarda i contra la població civil que hi vivia (Chickering, 2007; Mastrorilli, 2014; Arnabat i Íñiguez, 2013). Ja no es tractava d'atacs puntuals i aïllats, sinó constants, sistemàtics, integrats plenament en l'estratègia de guerra total. Ho van comprovar, entre molts d'altres, els veïns i veïnes de Durango, Gernika, Madrid, Almeria, València, Castelló, Sagunt, Santander, Àguilas, Alacant, Alcoi, Cartagena, Albacete, Barcelona, Tarragona, Tortosa, Reus, Manresa, Lleida, Granollers, Figueres, Sant Feliu de Guíxols o Palamós (Solé Sabaté, 2003; Solé Sabaté i Villarroya, 1986; Villarroya, 1981; Arnabat i Íñiguez, 2013; Gesalí i Íñiguez, 2012; Irujo, 2012; Momoitio i Núñez, 2017). I també, tot i que en molt menor mesura ciutats franquistes com Palma de Mallorca, Saragossa, Còrdova, Cabra, Burgos, Valladolid o Salamanca (Ruíz Núñez, 2014 i 2018).

L'historiador Oriol Dueñas (2016a, 278) afirma que «Catalunya va ser el territori que més va patir la guerra a nivell material». Potser hauríem de dir que ho fou, però, junt a l'Aragó que també va ser durament afectat per la guerra i pels bombardeigs feixistes, tal i com mostren Carlos Forcadell i Alberto Sabio (2008). Malgrat que Aragó va ser front de guerra entre el juliol de 1936 i l'abril de 1938, moltes de les destruccions dels nuclis urbans situats a la rereguarda van ser causades, igual que a Catalunya, no per l'artilleria d'ambdós exèrcits, sinó per l'aviació feixista italiana i alemanya (Maldonado, 2010).

Destrucció d'habitatges i de trames urbanes

Sense cap mena de dubte, les viles i ciutats bombardejades per l'aviació feixista van ser les que patiren una major destrucció d'habitatges i de la trama urbana. A començaments de novembre de 1938, *La Vanguardia* (Anònim, 1938) informava que Catalunya havia patit 18 bombardejos marítims i 627 d'aeris (amb més de 16.000 bombes i 480 obusos llançats) que havien afectat: 73 pobles, viles i ciutats, causant la mort a 4.016 persones i ferides a 6.174, i la destrucció total de 2.138 edificis i parcial de 3.798. A Tarragona es comptaven 383 edificis destruïts, entre ells dos hospitals civils, l'Escola Superior d'Arquitectura i Belles Arts, l'Escola Normal de Mestres, l'institut de Segona Ensenyança; tres grups escolars; una biblioteca i alguns edificis històrics deteriorats. A Reus hi havia 431 edifici destruïts, entre ells el del Centre de Lectura, el del Teatre Bartrina, un hospital i dues escoles. A Palamós hi havia 175 edificis destruïts. A Sant Feliu de Guíxols n'hi havia 528, més del 25% dels habitatges del la vila. A Badalona les bombes havien provocat la destrucció de 172 edificis i a Figueres de 230, entre ells un hospital, la Biblioteca, dos grups escolars

i el Sindicat vitivinícola. A Granollers, un sol bombardeig havia destruït 43 edificis, entre ells la Plaça-Mercat i la Federació Comarcal d'Abastiments.

En el cas de Barcelona, les xifres oficials de l'any 1939, inferiors a la realitat, indiquen que els bombardejos feixistes sobre la ciutat van provocar la destrucció total de 320 edificis, la destrucció parcial de 547 i desperfectes a uns altres 941.³ És a dir, els bombardejos aeris causaren danys de diversa consideració a un total de 1.808 edificis, segons les dades oficials de l'Institut Municipal d'Habitatge, que assenyala que, en aquest recompte, no s'havien tingut en compte aquells edificis que sols se'ls trencaren els vidres o se'ls va malmetre la fusteria, «pues, tales desperfectos eran reparados, habitualmente, por los mismo inquilinos y no se han tenido en cuenta». I afegeix que això afectaria a unes 4.000 famílies, a les que caldria afegir el “número crecidísimo” de famílies que es quedaren sense casa a causa dels enderrocaments d'immobles realitzats pel propi Ajuntament per obrir noves vies de comunicació a la ciutat (Trias Bertrán: 1947, 57-58). Aquests càlculs ens semblen deficitaris. Si tenim en compte que Barcelona tenia 1.081.175 habitants i que hi havia 59.680 edificis censats l'any 1940, una simple divisió ens permet afirmar que a cada edifici hi vivien entre 18 i 20 persones de mitjana. Això significaria que en els 1.808 edificis totalment o parcialment destruïts pels bombardejos feixistes hi viurien unes 36.000 persones, un 3,35% dels veïns de la ciutat (Arañó i Capdevila, 2018; Arnabat, 2018a; Gallego, 2017).

Una *Memòria* de la Diputació de Barcelona de l'any 1939 avaluava la «devastación a causa de la guerra [bombardejos] o de la acción marxista» en 231 milions de pessetes a la província: 179 milions a Barcelona; 5 a Granollers; entre 2 i 4 a Badalona, Sabadell, Capellades, Terrassa, Puig-reig i Vallirana (De Riquer i Culla: 1989, 109). Mes al nord, els ports de Sant Feliu de Guíxols, Palamós, Roses i el Port de la Selva també patiren els bombardejos franquistes. En els casos de Palamós i Sant Feliu de Guíxols, igual que a Figueres i Granollers, els bombardejos feixistes havien destruït una part important de la trama urbana (Clavera: 1974, 127-149; Clavera, 1976; Dueñas: 2016a, 99-112).

L'estudi de la Cámara Oficial de la Propiedad Urbana de Reus (1941, 81-83) sobre les destruccions de la guerra civil a la província de Tarragona, ofereix les següents dades: 638 edificis foren destruïts i 2.216 resultaren danyats, és a dir, un total de 2.954 edificis resultaren força malmesos (quadre 1). La destrucció d'edificis es concentrava a les ciutats de Reus (606 edificis malmesos), Tarragona (569), Tortosa (421) i Flix (203), seguides a distància de les viles de Xerta (109), l'Ampolla (90), Mora d'Ebre (85), Amposta (81), Ulldecona (46), Riba-roja (46), Gandesa (40), Ascó (38) i Falset (35). Oficialment, la destrucció afectà 108 municipis dels 181 que tenia la província, un 60%. D'aquests, a 51 municipis només foren destruïts edificis civils (bombardejos feixistes i front), a 38 només foren destruïts edificis eclesiàstics (guerra civil i revolució), i en 24 municipis foren destruïts edificis civils i eclesiàstics. Segons els estudi realitzats per Manel Güell (2002 i 2007) a la demarcació de Tarragona resultaren afectades un 10% de les cases.

3. Les dades a l'AMCB. Secció M.110. Caixa 57267. Carpeta 2.4.

Quadre 1

Resum de la valoració dels danys causats per la guerra a la província de Tarragona

MUNICIPI PROV. TGN	EDIFICIS CIVILS			EDIFICIS ECLESIASTICS			TOTAL
	destruïts	danyats	pessetes	destruïts	danyats	pessetes	Pessetes
Reus	131	475	13.685.496	1	5	1.300.416	14.985.912
Tarragona	63	506	16.025.036	2	8	977.375	17.002.411
Tortosa	109	312	14.136.732	0	2	82.257	14.218.989
Altres	316	853	15.391.582	16	55	8.0067.200	23.458782
TOTAL	619	2.146	59.238.846	19	70	10.427.248	69.666.094
	2.865		85%	89		15%	

FONT: Elaboració pròpia a partir de les dades de Cámara Oficial de la Propiedad Urbana de Reus (1941)

En el cas de Reus, l'estudi d'Ezequiel Gort i Salvador Palomar (2010, 161-172), fonamentat en diverses fonts, ens indica que 330 cases quedaren destruïdes i 646 malmeses, és a dir, gairebé un miler de cases resultaren afectades pels atacs aeris feixistes, una quarta part del total. En el cas de Flix, resultaren malmeses 206 cases de 978, un 21%, a causa dels bombardeigs (Pérez Suñé i Rams, 2009). De l'efecte devastador dels bombardeigs feixistes sobre les infraestructures i les fàbriques n'és una bona mostra la ciutat de Tarragona. D'una banda, l'activitat portuària restà gairebé aturada des de començaments de 1938; de l'altra, es destruïren onze fàbriques i diferents establiments comercials, a més dels dipòsits de gasolina de la CAMPSA, i malmeteren tant l'estació de ferrocarril com l'estació de Classificació (Arnabat i Íñiguez, 2013; De Salvador, 1990 i 1995).

Reconstrucción nacional

Tal i com assenyala David Tormo (2006, 86), «la reconstrucció és una de les principals tasques que cal emprendre després d'una guerra, una acció imprescindible per endegar la normalització de la vida d'una societat que ha patit els estralls d'un conflicte bèl·lic», especialment si es tracta d'una guerra «moderna», com ho va ser la GCE, en la qual no es distingeix entre front i rereguarda. El franquisme utilitzà la reconstrucció com a estratègia política propagandística del nou règim i Franco esdevingué el «Caudillo de la Reconstrucción Nacional».

La política de *reconstrucción nacional* es va moure entre el «valor de la ruïna» i la necessitat de reconstruir les infraestructures. Però, sempre, en el marc de l'autarquia econòmica, l'agrariisme i la preeminència del món rural que es consideraven favorables al *Nuevo Estado*. Tot plegat mitjançant

una arquitectura pretesament *nacional* que pretenia unificar estils arquitectònics per demostrar la unitat de la pàtria (Sambricio, 1977; López Gómez, 1995).

En aquesta tasca reconstructora hi jugà un paper molt important l'*Instituto de Crédito para la Reconstrucción Nacional* (ICRN) creat el març de 1939, perquè, entre altres coses, era el responsable de concedir ajuts i subvencions a l'administració local (ajuntaments i diputacions), però també als particulars, això sí, després d'haver acreditat convenientment la fidelitat al nou règim. Fins el mes de gener de 1941 s'havien presentat 518 projectes, per valor de 162 milions de pessetes; i se n'havien aprovat 315 (un 61%) per valor de casi 100 milions de pessetes (un 62%). Les ciutats catalanes que van rebre me inversió de l'ICRN van ser Lleida (12 milions) i Tortosa (5) (Moreno Torres: 1941, 6; Mas Torrecillas, 2016).

No deixa de ser «curiós» que entre aquestes ciutats no hi hagi ni Reus, ni Tarragona, ni Barcelona, totes tres molt malmeses urbanísticament pels bombardejos feixistes. De fet, la ciutat de Barcelona, malgrat la seva importància i la destrossa urbana causada pels quasi diaris bombardeigs feixistes, no va merèixer gaires atencions per part del govern franquista, de manera que la major part de les tasques de reconstrucció dels espais i edificis públics anaren a càrrec de l'Ajuntament de la ciutat, una petita part a càrrec de la Diputació de Barcelona i la d'edificis religiosos anà a càrrec de la Secció de Reconstrucció de la Direcció General de les Regions Devastades del Ministeri de la Governació. La reconstrucció dels habitatges es deixà a la iniciativa privada, de manera que propietaris i llogaters hi hagueren de fer front (Alhussin: 2017, 39-47).

Tal i com també demostra el cas d'Aragó i malgrat els discursos oficials, l'habitatge no fou una prioritat en la *reconstrucción nacional*, tot i que havien estat els aliats feixistes de Franco els que havien causat la majoria de destruccions. Així, a l'Aragó només es va preveure la construcció de 1.300 habitatges, dels quals se'n construïren 1.000, 700 d'ells a Belchite (Teira, 2018). A més, tal i com assenyala José María Maldonado (2008, 101), «en todos los expedientes [de Regiones Devastadas] se tuvo buen cuidado en que no apareciese la causa de la destrucción cuando el culpable había sido el propio bando vencedor».

Si be és cert que els 250.000 habitatges destruïts i els 250.000 danyats parcialment per la guerra, segons les dades oficials, només significaven un 4% de l'estoc habitable espanyol, quan concretem municipi a municipi, veiem que alguns pobles, viles i ciutats, patiren veritables pèrdues del seu estoc habitacional. Segons les dades del règim hi hagué 192 pobles i ciutats espanyoles amb mes del 60% dels parc urbà destruït (Ros Hombravella i altres: 1978, 166-170). Es tracta sobretot, de pobles i ciutats bombardejades sistemàticament per l'aviació feixista o que estigueren molt de temps en la línia de front.

El règim franquista no tingué cap interès en reconstruir materialment aquelles ciutats que havien resistit el setge aeri feixista al llarg de mes de dos anys durant la guerra, com ara Barcelona, Tarragona o Reus (Arnabat, 2017 i 2018a). La tasca de reconstrucció material i simbòlica girà al voltant d'edificacions religioses, militars i del poder polític estatal i local; així com de ports, carreteres, ponts, estacions i vies de ferrocarril i, excepcionalment, d'alguns pobles que havien

quedat destruïts a causa dels combats del front. I això es va fer amb el treball forçat de milers de republicans empresonats. En canvi, a Alemanya la reconstrucció d'habitatges en la immediata postguerra mundial fou una prioritat dels governs i en la qual participà la iniciativa privada. A Alemanya foren totalment destruïts uns 2.000.000 d'habitatges que representaven un 19% del total, i entre 1949 i 1957 se'n van construir 4.320.000, més de la meitat socials (Baumeister, 2018; Carrera Ares, 2018).

Regions Devastades i pobles «Adoptats» a Catalunya

El 25 de març de 1938 l'estat franquista creava el *Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones* (SNRDR) i d'ell depenien les Oficines Tècniques de Projectes (Barcelona, Lleida i Tortosa) i les Oficines Comarcals d'Obres (Lleida, Balaguer, Tortosa i Figueres). El 23 de setembre del mateix any es publicava el Decret-Llei d'*Adopción*, mitjançant el qual els pobles que tinguessin el 75% (després va ser el 60%) dels seus edificis enderrocats o molt danyats a causa de la guerra, serien «adoptats» pel *Caudillo* i reconstruïts. I el 10 de març de 1941 es creava la Junta Nacional de *Reconstrucción de Templos*.

La propaganda franquista no s'estava de dir que la *Dirección General de Regiones Devastadas*, «bajo la suprema inspección del Jefe del Estado», treballava contrarellotge, però que la destrossa provocada pels «rojos» havia estat enorme (Losada, 1939):

La guerra roja fue una devastación alucinante. A la catástrofe del cañón y la bomba, los rojos añadieron el incendio y la mina. Si nuestro triunfo, en un glorioso ataque les obligaba a retroceder, destruían antes, con gasolina, pueblos, aldeas y caseríos, dentro y fuera del área de combate. Si nuestra bravura se hacía página de epopeya detrás de unos muros, buscaban, ahincadamente, sus cimientos y los derruían con la dinamita.⁴

Tal i com ja hem dit, el franquisme es negà a reconèixer que una part important de les destruccions de la guerra civil foren causades pels bombardeigs de l'aviació «amiga» feixista que li donà suport, i encolomà totes les destrosses a la «barbàrie roja».

Les Oficines Comarcals d'Obres de Lleida, Tortosa, Figueres i Balaguer van tramitar 12.000 expedients de reparació, un 22% dels 55.419 que es tramitaren arreu de l'estat, per un valor de 1.560 milions de pessetes, amb una mitjana anual durant la dècada dels 40 de 250 milions de pessetes. L'actuació de la DGRD a Catalunya privilegià la construcció i/o reconstrucció dels espais de poder del franquisme: els ajuntaments, les seus de les organitzacions del partit únic, les

4. *ABC* de Sevilla d'11 de novembre de 1939.

cases-caserna de la Guàrdia Civil i els edificis religiosos catòlics. Una altra inversió important fou per a la construcció de serveis públics (xarxes de clavegueram o d'aigua corrent, mercats, escoles i correus). En canvi, va ser molt minsa l'acció reconstructora pel que fa a l'habitatge, comparada amb el grau de destrucció que havia patit. A més, es va privilegiar la construcció d'habitatges en el món rural, com mostra el fet que el 75% de les construccions d'habitatges estaven ubicades al món rural, malgrat que la destrucció urbana es concentrava a les viles i ciutats. Era una opció política en la línia de reforçar l'autarquia, l'agrarisme i la ruralització del país, front al món urbà, considerat en temes generals com a més hostil al *Nuevo Estado* i per tant, calia castigar-lo.

A la província de Tarragona, segons les dades de la Cámara Oficial de la Propietat Urbana de Reus (1941), els danys causats per la guerra pujaven a 70.582.125,20 pessetes. Els danys causats per la guerra als edificis particulars es calculava en 60 milions de pessetes, un 76%; front als 10,5 milions, un 24%, dels danys causats a edificis eclesiàstics. Del valor total dels danys de la província, el 66% corresponen a les ciutats de Reus, Tarragona i Tortosa (quadre 1). A la província de Lleida, el valor dels danys causats per la guerra en edificis particulars es calculava en 31 milions de pessetes, 9 dels quals (un 29%) pertanyien a la ciutat de Lleida.

Com podem veure en el quadre 2 i malgrat la propaganda franquista, l'impacte municipal i demogràfic de l'actuació en el marc dels pobles «adoptats» pel *Caudillo* va ser minsa. Tant sols a la província de Lleida (molt malmesa per la batalla del Segre i l'estabilitat dels fronts) els pobles «adoptats» signifiquen un percentatge important: el 24% de la població i el 8% dels municipis. A les províncies de Girona i Tarragona els percentatges de població «adoptada» són de l'11% i del 16,5%, respectivament. I en el cas de la província de Barcelona, amb teixits urbans molt malmesos pels bombardeigs feixistes, l'impacte és mínim: 0,6% dels municipis i de la població. Les ciutats «adoptades» més grans són Lleida (41.464 h), Tortosa (38.267 h), Figueres (16.614 h); seguides a distància de Sant Feliu de Guíxols (7.583 h.), Palamós (6.466 h), Manlleu (6.396 h), Torelló (4.806 h), Artesa de Segre (4.442 h), les Borges Blanques (4.240 h), i el Perelló (4.054 h).

Quadre 2

Pobles catalans «adoptats» pel *Caudillo*

PROVÍNCIA	MUNICIPIS			POBLACIÓ		
	total	adoptats	%	total	adoptada	%
Barcelona	311	2	0,64	1.931.875	11.202	0,58
Girona	221	7	3,17	322.360	34.803	10,80
Lleida	229	18	7,86	297.440	71.404	24,01
	181	9	4,97	339.299	56.163	16,55
CATALUNYA	942	36	3,82	2.890.974	173.572	6,00

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'IDESCAT

En tots els casos la reconstrucció fou lenta i jerarquizada, fent prevaldre els interessos polítics de la dictadura i subordinant els interessos econòmics i socials del país. Les autoritats del règim, com el ministre d'Obres Públiques, Alfonso Peña (1954, 223) que dirigí la *reconstrucción nacional*, culpaven d'aquest endarreriment a les mancances materials: «no había casi cemento, ni hierros, ni cobre, ni madera, ..., ni nada; pero lo peor es que tampoco había dinero». «Oblidaven», però, dos detalls importants: que la causa de l'escassetat de molts dels materials citats no era la guerra, sinó la política econòmica autàrquica que implantà el règim franquista; i que utilitzaren el treball forçat i quasi gratuït de desenes de milers de soldats i penats treballadors, així com el treball gratuït i obligatòria que estaven obligats a prestar els homes «lliures» de 18 a 50 anys. Tal i com denuncia Jordi Catalán (1995, 51-59), la política repressiva franquista fou una de les causes principals de la lenta recuperació de les infraestructures i de l'endarreriment econòmic, al privar al país de mà d'obra especialitzada (tècnics, menestrals i obrers) que estava a la presó, als camps de concentració o a l'exili.

En principi, la DGRD comptava que en deu anys, a l'alçada de 1950, haurien acabat la feina. No va ser així i quan es dissolgué DGRD, l'any 1957, encara restaven moltes cicatrius de la guerra. Però, calia anar canviant el xip. L'autarquia havia estat un desastre i els nous ministres econòmics de l'Opus Dei iniciaven el canvi de rumb econòmic amb els *Planes de Desarrollo*, alhora que Europa estava en plena edat d'or del capitalisme. El 25 de febrer de 1957 es publicà el Decret-Llei de creació del *Ministerio de la Vivienda* que absorbia l'*Instituto Nacional de la Vivienda*. Es donava, per tant, tancada la tasca de *reconstrucción nacional* endegada el 1938, vint anys abans, i es reconeixia que l'important dèficit d'habitatge que tenia el país.

Les Terres de l'Ebre i Tortosa

Els pobles i ciutats de l'Ebre van patir importants destruccions a causa de la guerra, tant per ser front actiu, com per patir els bombardejos aeris feixistes.⁵ Aspecte que traspua en algunes de les declaracions de danys dels afectats i malgrat el control polític: «pérdidas ocasionadas por efectos de bombardeos aéreos y permanencia del frente» (Tortosa); «habiendo sido más tarde, en el mes de Diciembre de 1938, alcanzado el edificio por el bombardeo del Glorioso Ejército Nacional, quedando por completo destruido el edificio y con el mismo el establecimiento de mi propiedad» (el Perelló); «a consecuencia de los bombardeos sufrido por este pueblo en los días 15,16 y 17 de Diciembre de 1938, quedaron destruidos en todo o en parte los inmuebles e instalaciones que se indican» (El Perelló).⁶

El 9 d'agost de 1939 l'arquitecte en cap de l'Oficina Tècnica de Tortosa emetia un informe dient que Corbera d'Ebre «está totalmente devastada», ja que, de 500 cases que hi havia al poble, tan sols en restaven en peu 12; mentre que Tortosa i Móra d'Ebre estaven «medio devastadas»,

5. ACBE. Fons Arxiu Comarcal de les Terres de l'Ebre (FACTE). "Regiones Devastadas", diverses carpetes.

6. ACBE. FACTE. Regiones Devastadas. Carpeta 53: Declaracions jurades.

malgrat tenir Móra d'Ebre afectades 700 de les 800 cases que tenia, i quelcom semblant passava a Benifallet i al Pinell de Brai.⁷ El pressupost total, comptant el desenrunament i la reparació dels danys, pujava a 83.222.828 pessetes.⁸

En el quadre 3 hem sintetitzat la informació de l'actuació realitzada per *Regiones Devastadas* a les poblacions «adoptades» de les Terres de l'Ebre entre 1940 i 1957: en total s'invertiren 80.276.950 pessetes, tres milions menys dels càlculs inicials. El 36,5% es dedicaren a reconstruir i construir edificis del poder polític i religiosos; un 28% a edificis públics, un 23% a habitatge, un 8% a xarxes públiques i un 4,5% a enderrocs. L'acció de la DGRD a les comarques ebrenques implicà deu municipis (un 19% dels 53 existents) amb un total de 56.163 habitants (un 40% dels 140.372 totals) i una inversió mitjana de 1.429 pessetes per habitant.

Quadre 3

Regiones Devastadas a les terres de l'Ebre, 1940-1957

	ENDERROCS	XARXES	EDIFICIS PÚBLICS	EDIFICIS ESTATALS	EDIFICIS RELIGIOSOS	HABITATGE	TOTAL
Tortosa	1.005.711	4.373.013	16.421.577	5.697.780	8.288.624	10.570.221	46.356.926
L'Ampolla			512.833		223.584	1.407.276	2.143.693
El Perelló	293.414		810.394		526.071	778.759	2.408.638
Benifallet			154.450		107.465	119.643	381.558
Mora d'Ebre	472.854		1.148.99	3.256.742	2.601.077	973.023	7.303.696
Benissanet	237.438		615.746	316.987	1.406.323	672.615	3.249.109
Pinell de Brai	173.237	87.333	726.870	898.289	788.418	989.045	3.663.192
Corbera d'Ebre	905.731	336.096	999.705	190.190	495.018	2.362.051	5.288.791
Gandesa	134.560	1.444.906	1.243.777	2.606.743	550.198	550.198	6.530.382
La Fatarella	457.516		1.130.998	279.776	948.149	134.526	2.950.965
TOTAL	3.680.461	6.241.348	22.616.350	13.246.507	15.934.927	18.557.357	80.276.950
%	4,58	7,77	28,17	16,50	19,85	23,12	100%

FONT: Elaboració pròpia a partir de la informació de J. Bayerri i C. Bayerri, *La reconstrucció de Tortosa ...*, p. 90-94.

7. "Informe". Fons Regiones Devastadas. Arxiu de la Diputació de Tortosa (ADT).

8. ACBE. FACTE. Regiones Devastadas. Carpeta 17: Documentació vària.

La ciutat de Tortosa va perdre uns 3.550 veïns a causa de la guerra, un 17% dels 19.188 que tenia. Abans de començar la guerra tenia 2.596 edificis registrats i, un cop finalitzada, 211 edificis havien quedat destruïts totalment, 91 estaven afectats en mes d'un 75% de la seva estructura, 90 en mes del 50% i 1.720 estaven afectats en menor mesura. És a dir, només quedaven, sense danys 484 edificis (un 18,6% del total). Si parlem d'habitatges en lloc d'edificis, dels poc mes de 4.000 que hi havia abans de la guerra, tan sols uns 1.000 podien ocupar-se un cop acabada, perquè uns 600 estaven totalment destruïts, uns altres 600 necessitaven grans reparacions i uns 1.800 necessitaven reparacions de diversa importància (Josep i Carme Bayerri: 1992, 28). La causa d'aquesta destrucció foren els bombardeigs feixistes (del 23 de febrer de 1937 al 15 d'abril de 1938 patí 82 atacs aeris) i el fet de ser front de guerra sotmesa a l'artilleria d'un i altre bàndol des del 18 d'abril de 1938 al 12 de gener de 1939 (Arnabat i Íñiguez, 2013; Subirats, 1996; Matheu i Ruiz Fons, 2013).

La principal tasca de la Comissió Gestora franquista l'any 1939 va ser «proceder con toda urgencia a normalizar la vida cotidiana en nuestra población». Una tasca *gigantesca*, segons l'alcalde-president i que havia de començar per «la puesta en marcha de los servicios municipales y la limpieza y desescombros de las calles y casas para poder acometer posteriormente la obra de reconstrucción de nuestra Ciudad». Però, eren «muchos los propietarios y las corporaciones que no empiezan a reconstruir en espera de que el estado y el Ayuntamiento pueda decidir sobre posible indemnización». I es decidí d'enviar el gestor de Foment i l'arquitecte municipal a Terol, Irún, Gernika i altres poblacions «damnificadas por los bombardeos», per tal d'estudiar els passos que han fet per aconseguir ajudes.⁹

La DGRD va construir 244 habitatges nous, això significa una tercera part dels totalment destruïts i una sisena part dels greument afectats, i se'n van reparar 400. En total 644, la meitat dels que necessitava la ciutat per tornar a la situació de 1936. Si bé és cert, que en el tema d'habitatge també actuà l'Obra Sindical del Hogar que construï 170 habitatges entre 1954 i 1966; i el Patronato Cardenal Arce Ochotorena que en va promoure 150 entre 1954 i 1961 (Bayerry i Bayerri: 1992, 44-61).

Alguns dels nous habitatges construïts per DGRD van haver de reparar-se al cap de deu anys. I els 144 habitatges «de les Cases Barates» construïts per la DGRD al barri de Ferreries entre 1942 i 1951, es van vendre entre 1961 i 1965, és a dir, al cap de vint anys de ser construïdes per entre 25.000 i 30.000 pessetes cada una, quan la seva construcció havia costat una mitjana d'entre 45.000 i 66.000 pessetes, és a dir que es venien a meitat del preu que havia costat. Si a més descomptem la inflació, es vengueren per una catorzena part del seu valor real.

Regiones Devastadas invertí a Tortosa més de 46 milions de pessetes en la construcció i la reconstrucció de la ciutat: un 2% a enderrocs i retirada de runa, un 9,4% a xarxa d'aigua corrent i clavegueram, un 35,4% a edificis públics (escoles, mercats, oficines correus), un 12,3% a edificis

9. Actes de la Comissió Gestora Municipal del 24 i 31 de març de 1939 (Acords Comissió Gestora Municipal de l'Ajuntament de Tortosa AMT. ACBE).

del poder laic (ajuntaments i casernes de la Guàrdia Civil), un 17,9% a edificis del poder religiós catòlic (esglésies, convents i rectories), i un 22,8% a habitatges particulars (quadre 3). Podríem dir que en allò que necessitava més urgentment la població tortosina: retirada de runes, xarxes públiques i habitatge, *Regiones Devastadas* hi dedicà tant sols una tercera part del pressupost (35,4%); mentre dedicava un altre tercera part (36%) a la construcció i reconstrucció d'edificis pel poder civil i religiós.

Reflexió final

El règim franquista no va realitzar cap esforç per recosir la societat i reconstruir socialment i materialment el país. Al contrari, bona part de la reconstrucció material es va realitzar amb treball forçat i com a càstig als presoners republicans i, a la fi de la dècada dels cinquanta, vint anys després d'acabada la guerra, encara hi havia desenes de milers de ciutadans que vivien en llibertat vigilada i altres milers que seguien a la presó. I no va ser fins a la celebració dels *XXV años de Paz* (1964), en l'inici del desarrollisme, que el discurs oficial del franquisme va començar a modificar-se verbalment.

En realitat el Franquisme no va voler mai «reconstruir», sinó «destruir el que hi havia i construir de nou», és a dir, no va voler tornar a, sinó fer un país nou. No va pretendre mai tornar a «la normalitat», perquè el seu règim i el país que volia construir estava basat en la «excepcionalitat» i amb el trencament amb el passat, des del liberalisme al marxisme, passant pel republicanisme. Ho hem vist amb el seguiment que hem fet de la política de *reconstrucción nacional* i de la d'habitatge en particular, que potenciava el món rural i marginava el món urbà i que es centrà en la reconstrucció dels elements malmesos pels «rojos» i en «l'oblit» de les ciutats bombardejades per l'aviació feixista.

En la *reconstrucción nacional* conflueixen: la repressió franquista, l'espolia dels espais de sociabilitat republicana, pagesa i obrera, i el model arquitectònic uniformador franquista. Serveixi d'exemple la construcció de la caserna de la Guàrdia Civil d'El Perelló (1943-1944) que es decidí construir en uns terrenys confiscats a una organització republicana, la propietat de la qual havia anat a parar a mans del sindicat vertical. I, en el cas de l'habitatge està per estudiar que va passar amb els llogaters després de la reconstrucció: mantingueren els contractes de lloguer o l'ocasió va ser aprofitada pels propietaris per col·locar nous llogaters i imposar lloguers més elevats? O qui es va fer càrrec de la reconstrucció dels habitatges? Va provocar això canvis en la propietat urbana?

Bibliografia

- A.C.H. «La labor realizada por el Instituto de Crédito para la reconstrucción Nacional». ABC, Madrid: 16 de setembre de 1947, p. 9
- ACOSTA, G.; GUTIÉRREZ, J. L.; MARTÍNEZ, L.; DEL RÍO, A. *El canal de los presos (1940-1962). Trabajos forzados: de la represión política a la explotación económica*. Barcelona: Crítica, 2004
- ALHUSSIN, R. *Barcelona en reconstrucción: espacios públicos de postguerra. Apertura de la Av. de la Catedral (1939-1958)*. Tesi doctoral inèdita. Barcelona: Univ. de Barcelona, 2017
- ARAÑÓ, L.; CAPDEVILA, M. *Topografía de la destrucción. Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2018
- ARNABAT, R.:
 - › «La represión: ADN del franquismo español». CUADERNOS DE HISTORIA, 36, 2013 (a), p. 33-59
 - › «La primera repressió franquista (1938-1948). Balanç i perspectives historiogràfiques». A: MOLINERO, C.; TÉBAR, J. (eds.). *VIII Seminario internacional de Investigadores del franquismo*. Barcelona: CEFID, Univ. Autònoma de Barcelona, CCOO, 2013 (b), p.1-25
 - › «La represión franquista impidió la reconstrucción social». A: MOMOITO, I.; NÚÑEZ, A. T. (coords). *Caer y levantarse: la reconstrucción del patrimonio después de una guerra*. Gernika: Fund. Museo de la Paz, 2015, p.149-160
 - › «Refugios antiaéreos. Historia, arqueología y patrimonio». HISTORIA DEL PRESENTE, 29, 2017, p. 95-106
 - › «Barcelona 1938: guerra aèria i guerra total». L'AVENÇ, 446, 2018 (a), p. 44-52
 - › «El exilio cotidiano: sociedad violencia y guerra civil en el siglo XIX español». CAHIERS DE CIVILISATION ESPAGNOLE CONTEMPORAINE. DU 1808 AU TEMPS PRÉSENT, 21, 2018 (b, tardor). Disponible a: journals.openedition.org/ccec/7678?lang=fr (Consulta: 15-07-2019)
- ARNABAT, R; AGRAMUNT, A. «Castigar, atemorir i silenciar. L'abast de la primera repressió franquista a Catalunya (1938-1948)». RECERQUES [en premsa], 2019
- ARNABAT, R.; ÍÑIGUEZ, D. *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques tarragonines i a les Terres de l'Ebre (1936-1939)*. Valls: Cossetània, 2013
- BARCIELA, C. (ed.). *Autarquía y mercado negro: el fracaso económico del primer franquismo 1939-1959*. Barcelona: Crítica, 2003

- BARRIUSO, J. *Camps de concentració i unitats disciplinàries de treballadors a l'Espanya de Franco*. Treball inèdit de tercer cicle de doctoral. Barcelona: Univ. Autònoma de Barcelona, 2002. Disponible a: seneca.uab.es/hmic/recerca.html
- BAUMEISTER, M. «Después de la catástrofe. La reconstrucción en Alemania tras 1945». A: FORCADELL, C.; SABIO, A. (eds.), 2018, p. 283-303
- BAYERRI, J.; BAYERRI, C. *La reconstrucció de Tortosa (1940-1975)*. Tortosa: L'Ordre de la Cucafera, 1992
- BEAUMONT, E.; MENDIOLA, F. «Batallones Disciplinarios de Soldados Trabajadores: castigo político, trabajos forzados y cautividad». *REVISTA DE HISTORIA ACTUAL*, 2, 2, 2004, p. 31-48
- CÁMARA OFICIAL DE LA PROPIEDAD URBANA DE REUS. *Estadística de los daños causados por la guerra en las ciudades de Reus, Tarragona, Tortosa y resto de la provincia*. Reus: Rabasa, 1941
- CARRERAS ARES, J. J. «Plan y mercado de la vivienda en tiempo de ruinas (Alemania, 1949-1957)». A: FORCADELL, C.; SABIO, A. (eds.), 2018, p. 305-321
- CARRERAS, A.; TAFUNELL, A. (coords.) *Estadísticas históricas de España, siglos XIX y XX*. Madrid: Fund. BBVA, 2005
- CASANOVA, J. (ed.). *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*. Barcelona: Crítica, 2002
- CATALÁN, J. *La economía española y la segunda guerra mundial*. Barcelona: Ariel, 1995
- CHICKERING, R. «La Guerra Civil española en la era de la Guerra Total». *ALCORES*, 4, 2007, p. 21-36
- CLARA, J. *Esclaus i peons de la Nueva España. Els batallons de treballadors a Catalunya (1939-1942)*. Girona: Quaderns del Cercle, 2007
- CLAVERA, J.:
 - › «Los daños materiales y personales causados por los bombardeos aéreos y marítimos en Cataluña». A: CLAVERA, J. *La política económica del nuevo Estado español durante la Segunda Guerra Mundial: una aproximación a sus repercusiones en Cataluña*. Tesis doctoral inédita. Barcelona: Univ. de Barcelona, 1974, p. 127-149
 - › «Industrialització i canvi de conjuntura en la Catalunya de la postguerra». *RECERQUES*, 6, 1976, p. 207-217

- CUEVAS, T.:
 - › *Mujeres en las cárceles franquistas*. Madrid: Casa de Campo, 1982
 - › *Cárcel de mujeres (1939-1945)*. Barcelona: Siroco, 1985
- DE GREIF, P. *Informe del Relator Especial sobre la promoción de la verdad, la justicia, la reparación y las garantías de no repetición. Misión en España, Naciones Unidas-Asamblea General*, 22 de julio de 2014. Disponible a: A/HRC/27/56/Add.1
- DE RIQUER, B. *La dictadura de Franco*. Barcelona-Madrid: Crítica-Marcial Pons, 2010
- DE RIQUER, B.; CULLA, J. B. *El franquisme i la transició democràtica, 1939-1988*. Barcelona: Ed. 62, 1989
- DE SALVADOR, L.:
 - › *Quan la mort venia del cel: memòria dels bombardejos sobre Tarragona (1937-1939)*. Valls: Cossetània, 2009
 - › *El Puerto y el mar de Tarragona durante la Guerra Civil 1936-1939*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1995
- DUEÑAS, O.:
 - › *Els esclaus de Franco*. Barcelona: Ara llibres, 2007
 - › «El servicio militar de puentes y caminos de Cataluña. Reconstrucción de daños de guerra y trabajos forzados (1939-1943)». REVISTA UNIVERSITARIA DE HISTORIA MILITAR, 2, 4, 2013, p.231-254
 - › *La Gran destrucció: els danys de la guerra civil a Catalunya (1936-1957)*. Lleida: Pagès, 2016 (a)
- ESPINOSA, F. *La justicia de Queipo: (violencia selectiva y terror fascista en la II División en 1936)*. Sevilla: Etc, 2000
- FONTANA, J.:
 - › «Reflexiones sobre la naturaleza y las consecuencias del Franquismo». A: FONTANA, J. (ed.). *España bajo el franquismo*. Barcelona: Crítica, 1986. p. 9-38
 - › «Prólogo». En MOLINERO, C.; SALA, M.; SOBREQUÉS, J. (eds.). *Una inmensa prisión. Los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*. Barcelona: Crítica, 2003, p.XI-XVIII
 - › *Por el bien del Imperio. Una historia del mundo desde 1945*. Barcelona: Pasado & Presente, 2011
- FORCADELL, C.; SABIO, A. (eds.). *Paisajes para después de una guerra. Aragón devastado y la reconstrucción bajo el franquismo (1936-1975)*. Zaragoza: Diputación de Zaragoza, 2018

- GALLEGO, L. «Els bombardeigs de Barcelona durant la guerra civil: historiografia i memorialització». ÍNDICE HISTÓRICO ESPAÑOL, 130, 2017, p. 13-37
- GÁLVEZ, L. «Produciendo para la Revolución y Produciendo para la Reacción. Trabajo y Guerra Civil, 1936-39». A: MARTÍN ACEÑA, P.; MARTÍNEZ RUIZ, E. (eds.). *La economía de la Guerra Civil*. Madrid: Marcial Pons, 2006, p. 461-489
- GESALÍ, D.; ÍÑIGUEZ, D. *La guerra aèria a Catalunya*. Barcelona: Dalmau, 2012
- GÓMEZ, G. *La Redención de penas. La formación del sistema penitenciario franquista (1936-1950)*. Madrid: Catarata, 2007
- GONZÁLEZ HUIX, F. *El asedio Aéreo de Tarragona*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1990
- GORT, E.; PALOMAR, S. *Viure sota les bombes. Els bombardeigs sobre la ciutat de Reus durant la Guerra Civil (1937-1939)*. Reus: Ajuntament de Reus, 2010
- GÜELL, M.:
 - › «El fons “Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones” de l'Arxiu Històric de la Diputació de Tarragona». A: AADD. *Actes del Segon Congrés Recerques: Enfrontaments civils: postguerra i reconstruccions* (I). Barcelona: Recerques, 2002, p. 868-875
 - › «Els estralls de la Guerra Civil a les Muntanyes de Prades i la seva plana, a través del fons de «Regiones Devastadas» de l'AHDT». CARN!, 3, 2007, p. 10-16
- GUTIÉRREZ MOLINA, J. L. «Informe sobre el Trabajo esclavo en España durante la dictadura franquista». LIBRE PENSAMIENTO, 80, 2010, p. 44-49
- HAMILTON, T. J. *El régimen de Franco en España*. Santiago de Chile: Nuestro Tiempo, 1943
- HERNÁNDEZ DE MIGUEL, C. *Los campos de concentración de Franco*. Barcelona: Ediciones B, 2019
- IRUJO, X. *El Gernika de Richthofen: un ensayo de bombardeo de terror*. Gernika-Lumo: Gernikako Bakearen Museoa Fundazioa, 2012
- JULIÁ, S. *Víctimas de la guerra civil*. Madrid: Temas de Hoy, 1999
- LÓPEZ GÓMEZ, J. M. *Un modelo de arquitectura y urbanismo franquista en Aragón: La Dirección General de Regiones Devastadas, 1939-1957*. Zaragoza: DGA, 1995

- MALDONADO, J. M^a (2018).
 - › *Aragón bajo las bombas*. Zaragoza: Gobierno de Aragón, 2010
 - › «La guerra desde el aire. Los bombardeos y sus efectos». A: FORCADELL, C.; SABIO, A. (eds.), 2018, p. 89-101
- MÁS TORRECILLAS, V. J. (2016). *Destrucción y reconstrucción en la Guerra Civil española*. Castelló: Sar Alejandria, 2016
- MASTRORILLI, E. «Guerra Civile Spagnola, intervento italiano e guerra totale». REVISTA UNIVERSITARIA DE HISTORIA MILITAR, 6, 3, 2014, p. 68-86
- MATHEU, N., RUIZ FONS, R. *Tortosa bombardejada: la ciutat esborrada*, (Online), 2013: tortosaantiga.blogspot.com.es/2013/05/tortosa-bombardejada-la-ciutat-esborrada.html
- MENDIOLA, F.:
 - › «El impacto de los trabajos forzados en la economía vasconavarra (1937-1945)». INVESTIGACIONES DE HISTORIA ECONÓMICA, 8, 2, 2012, p. 104-116. Disponible a: recyt.fecyt.es/index.php/IHE/article/view/70433
 - › «El trabajo forzado en infraestructuras ferroviarias bajo el franquismo (1938–1957): una estimación cuantitativa». TST, 25, 2013, p. 40-70
- MENDIOLA, F.; BEAUMONT, E. *Esclavos del franquismo en el Pirineo*. Tafalla: Txalaparta, 2006
- MIR, C. *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Catalunya rural de postguerra*. Lleida: Milenio, 2000
- MIR, C. (coord.). *La represión bajo el franquismo*. AYER, 43, 2001, p. 11-188
- MOMOITIO, I, NÚÑEZ, A. T. (coords.). *Bombardeos en Euskadi (1936-1939)*. Gernika-Lumo: Fund. Museo De La Paz De Gernika, 2017
- MORENO TORRES, J. «Un organismo del Nuevo Estado: la Dirección General de Regiones Devastadas. Conferencia que pronunció el Director general de Regiones Devastadas D. en el Instituto Técnico de la Construcción el mes de enero». En *Reconstrucción*, 12, maig, 1941, p.3-47
- ORTIZ HERAS, M. *La violencia política en la dictadura franquista, 1939-1977*. Albacete: Bomarzo, 2013
- PATTERSON, I. *Guernica y la guerra total*. Madrid: Turner, 2008

- PAPE, R. A. *Bombing to win. Air Power and Coercion in War*. Nueva York: Cornell University Press, 1996
- PEÑA, A. *Memorias de un ingeniero político*. Madrid: Artes Gráficas, 1954
- PÉREZ SUÑÉ, J. M.; RAMS, P. *Flix: objectiu de guerra a bombardejar (1937-1938)*. Flix: Ajuntament de Flix, 2009
- PRESTON, P. *El Holocausto español: odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Barcelona: Debate, 2011
- RIBAS, A. *L'economia catalana sota el franquisme (1939-1953)*. Barcelona: Ed. 62, 1978
- RICHARDS, M. (1999). *Un tiempo de silencio. La guerra civil y la cultura de la represión en la España de Franco*. Barcelona: Crítica.
- RODRIGO, J.
 - › *Cautivos. Campos de concentración en la España franquista, 1936-1947*. Barcelona: Crítica, 2005
 - › «Internamiento y trabajo forzoso: los campos de concentración de Franco». HISPANIA NOVA. REVISTA DE HISTORIA CONTEMPORÁNEA, 6, 2006. Disponible a: hispanianova.rediris.es/6/dossier/6d027.pdf
- ROS HOMBRAVELLA, J.; CLAVERA, J.; ESTEBAN, J. M.; MONÉS, M. A.; MONTSERRAT, A. *Capitalismo español: De la autarquía a la estabilización (1939-1959)*. Madrid: Edicusa, 1978
- RUÍZ NÚÑEZ, J. B.:
 - › «El bombardeo aéreo como atributo de la guerra total: la población de la retaguardia sublevada como objetivo de guerra del gobierno republicano». RUHM, 3, 6, 2014, p. 54-67
 - › «Los no combatientes y las reacciones ante los bombardeos aéreos republicanos». INVESTIGACIONES HISTÓRICAS, ÉPOCA MODERNA Y CONTEMPORÁNEA, 38, 2018, p. 403-428
- SAMBRICIO, C. «¡Que coman República! Introducción a un estudio sobre la reconstrucción en la España de la postguerra». A: AADD. *Arquitectura para después de una guerra, 1939-1949*. Barcelona: Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, 1977, p. 21-33
- SOLA, J. «El legado histórico franquista y el mercado de trabajo en España». REVISTA DE ESTUDIOS SOCIOLÓGICOS, 21, 99-124.
- SOLÀ MORALES, I. «La arquitectura de la vivienda en los años de la autarquía». ARQUITECTURA, 199, 1976, p. 3-18

- SOLÉ, Q. *Els morts clandestins. Les foses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*. Catarroja: Afers, 2008
- SOLÉ SABATÉ, J. M. *España en llamas: la guerra civil desde el aire*. Madrid: Temas de Hoy, 2003
- SOLÉ SABATÉ, J. M.; VILLARROYA, J. *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Barcelona: Pub. Abadia de Montserrat, 1986
- TEIRA, F. «Belchite y la línea del Ebro». A: C. FORCADELL, C.; SABIO, A. (eds.), 2018, p. 37-52
- THOMÁS, J. M.; ARNABAT, R.; IRAZABAL, J. *Bombs over Biscay, Barcelona and Dresden (1937-1945)*. Tarragona: Univ. Rovira i Virgili, 2018
- TORMO, D. «El lent i feixuc intent de reconstrucció d'un país en ruïnes». A: AADD. *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia. Pèrdues humanes i econòmiques de la guerra*. Barcelona: Ed. 62, La Vanguardia, 2006, p. 86-110
- TRÍAS BERTRÁN, C. *La política de la Vivienda del Ayuntamiento de Barcelona*. Barcelona: Instituto Municipal de la Vivienda, 1947
- VEGA SOMBRÍA, S. *La política del miedo: el papel de la represión en el franquismo*. Barcelona: Crítica, 2011
- VILLARROYA, J. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil*. Barcelona: Pub. Abadia de Montserrat, 1981
- VINYES, R.:
 - › *Irredentas. Las preses políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*. Madrid: Temas de Hoy, 2002
 - › *El daño y la memoria*. Barcelona: Plaza y Janés, 2004